

СУЧАСНА ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКА

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 4(27), с. 18–23

Сформульовано визначення геополітики, її об'єкта та предмета досліджень. Запропоновано перспективну структуру наукової геополітики, виявлено її зв'язки з іншими міждисциплінарними науками. Проведено розмежування геополітики і політичної географії.

За сучасних умов глобалізації зростає ступінь взаємозалежності держав у політичному, економічному, соціальному, культурному та інших аспектах. Реальні міжнародні відносини будуються, як і в минулому, переважно на основі жорсткої міждержавної конкуренції у різних сферах. Посилюється політичне й економічне протиборство між різноманітними акторами міжнародних відносин. Тому дослідження сучасної геопросторової політичної організації світу і прогнозування її змін у майбутньому є дуже важливим завданням сучасної науки як з теоретико-пізнавальної, так і прикладної точки зору. Саме геополітика є тією науковою дисципліною, яка у взаємодії з іншими науками має аналізувати розвиток політичної організації світу, просторові аспекти взаємодії між державами, роль на світовій арені недержавних політичних акторів, виявляти основні тенденції геопросторового розвитку світових політичних процесів.

Розкриття сутності геополітики, визначення її об'єкта і предмета досліджень залишаються актуальними проблемами наукових досліджень. Погляди вчених різних шкіл та напрямів на ці питання суттєво відрізняються.

Визначимо геополітику як наукову дисципліну, дамо формулювання її об'єкта та предмета досліджень, виявимо основні структурні складові, проаналізуємо взаємозв'язки геополітики з іншими міждисциплінарними науками та політичною географією.

Термін “геополітика” вперше запропонував шведський учений і політик Р. Челлен, а в своїй головній праці “Держава як форма життя” (1916) розробив наукові засади геополітики — вчення про державу як географічний організм, що роз-

вивається у певному просторі [4]. Навіть досі питання щодо існування такої науки, як геополітика, залишається дискусійним.

Нині існує дуже багато визначень геополітики — понад 300. У цілому виділяють такі основні підходи до визначення сутності геополітики.

По-перше, під геополітикою розуміють світоглядну, ідеологічну доктрину, яка обґрунтовує експансіоністський чи оборонний напрям зовнішньої політики держави її національними інтересами в географічному просторі. Геополітична доктрина (за поширеним визначенням) — це узагальнена система провідних поглядів і керівних принципів стратегії держави у світовому геополітичному просторі, у регіоні та щодо найближчих сусідів. Прихильник цього підходу О. Г. Дугін трактує геополітику насамперед як ідеологію — науку про владу і для влади [4].

По-друге, геополітикою називають політику держави в географічному просторі. Прибічники цього, по суті прикладного підходу, приділяють особливу увагу зовнішній геополітиці — розробці та здійсненню стратегічних напрямів зовнішньої політики держави у світовому геопросторі на різних ієрархічних рівнях. На внутрішньодержавному рівні розробляється і впроваджується внутрішня геополітика як практична політика держави щодо своїх окремих територій (регіонів).

По-третє, існує розуміння геополітики як міждисциплінарної науки зі своїми об'єктом, предметом і методологією досліджень, яка вивчає залежність міжнародних відносин і розвитку держав і народів від умов географічного простору [5]. На думку російського вченого К. В. Плешакова, геополітика має бути визначена не лише як об'єктивна залежність зовнішньої політики тієї

або іншої держави від її географічного місцезонаження, а й як об'єктивна залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, що дають йому можливість здійснювати контроль над простором [7].

У багатьох визначеннях геополітики підкреслюється така її сутнісна ознака, як вивчення взаємозв'язків політики держави з природними, економічними, соціальними, культурними та іншими факторами. Зокрема, Ю. В. Тихонравов вважає, що геополітика — це наука, яка вивчає закономірності взаємодії політики із системою не політичних факторів, які формують географічне середовище [8].

У літературі зустрічається також багато трактувань геополітики з ухилом на функціональний аспект у сфері зовнішньої політики і міжнародних відносин. Наприклад, М. О. Нартов визначає геополітику як науку, систему знань про контроль над простором [5].

На думку К. С. Гаджиева, геополітика вивчає основоположні структури та суб'єкти, глобальні чи стратегічні напрями, найважливіші закономірності та принципи життєдіяльності, функціонування й еволюції сучасного світового співтовариства [1]. За поширеним в українській науці поглядом, геополітика як наука є системою і сукупністю знань про організацію гегемонії та контролю влади над простором [2].

Хоча геополітика і відносно молода наука, вона вже традиційно вивчає конкретно-історичні форми впливу географічних особливостей розташування країни чи групи держав на локальні, регіональні й глобальні міжнародні процеси, а також зовнішню політику певних держав.

Вважаємо, що **геополітика** є міждисциплінарною наукою, яка вивчає процеси виникнення, трансформації, функціонування і взаємодії геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів і розробляє прогнози їх розвитку. Геопросторова політична система, на нашу думку, є сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих у межах певного геопростору підсистем і компонентів політичної сфери суспільства.

До головних джерел геополітики відносять, насамперед, географічний детермінізм — вчення, згідно з яким розвиток людського суспільства цілком (або переважно) визначається фізико-географічними факторами (передусім географічним положенням, рельєфом, кліматом, внутрішніми водами, ґрунтами тощо). Це вчення виникло ще в античну добу, а згодом, у Новий час, збагатившись новими ідеями, заклало науковий фундамент гео-

політики. На розвиток геополітичної науки також вплинули воєнно-стратегічні та цивілізаційні теорії, здобутки політичної географії, політології, соціології.

До визначення *об'єкта* геополітики існують різні підходи залежно від авторських поглядів на сутність геополітики.

Наприклад, українські вчені Я. Олійник та А. Степаненко вважають, що об'єктом геополітики є *геополітична сфера* — інтегральна, матрична сукупність суспільних інституцій, політичних відносин, діяльності і свідомості, а також геополітичного простору, які впливають на процеси управління, напрями розвитку суспільства [6]. Щодо *геополітичного простору*, то його можна визначити як протяжність та “глибину” політичної діяльності, середовище виникнення, розвитку й існування політичних феноменів, їх взаємодії, співвідношення, взаємного розташування тощо. Геополітика традиційно вивчає простір як безпосередню політичну силу. Геополітичний простір або політичний геопростір (вважатимемо їх тотожними) виступає як підсистема інтегрального геопростору, до складу якого входять ще й фізичний (природний), економічний та соціальний геопростори (окремі вчені пропонують виділяти також культурний та інформаційний геопростори). Усі підсистеми й компоненти інтегрального геопростору тісно пов'язані функціональними взаємозв'язками і взаємодіють між собою.

Геополітичний простір можна уявити собі як сукупність взаємодіючих між собою геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів. Отже, конкретними об'єктами дослідження в геополітиці виступають геопросторові політичні системи: глобальна геополітична система, геополітичні макрорегіони, регіони та субрегіони світу, блоки держав, окремі держави, “полюси” або “центри” сили (військової, політичної, економічної), геополітичні “лінії”, “осі”, “вузли”, вогнища та ареали поширення воєнно-політичних конфліктів, внутрішньодержавні геополітичні регіони тощо.

До *предмета* дослідження геополітики належить широке коло питань: закономірності виникнення, трансформації і сучасного функціонування світової геополітичної системи; просторові аспекти розвитку систем міжнародних відносин у минулому; чинники, що впливають на трансформації сучасної системи міжнародних відносин; формування і розвиток геополітичних регіонів різних ієрархічних рівнів; використання державами світу геопросторових факторів при визначенні

й досягненні своїх геополітичних цілей; проблеми територіального розвитку держав, просторові аспекти їх взаємодії на міжнародній арені; вплив географічних факторів на зовнішню та внутрішню політику держав; внутрішньодержавні територіальні політичні процеси, взаємодії політичних сил; просторові аспекти виникнення, ескалації, врегулювання війн і локальних воєнно-політичних конфліктів тощо.

Слід виокремити такі основні ієрархічні рівні геопросторових політичних систем і, відповідно, геопросторової політичної організації суспільства:

- світ у цілому;
- регіони світу (у свою чергу різних рівнів), угруповання (блоки) держав;
- окремі держави;
- внутрішньодержавні регіони;
- локальні райони, специфічні в політичному відношенні окремі місцевості, населені пункти.

Існують різні підходи до розуміння структури геополітики, залежно від трактування її сутності, об'єкта та предмета дослідження. Багатьма вченими у складі науки виділяються два головні розділи:

1. Геополітика *“фундаментальна”*, що вивчає теоретичні питання розвитку геополітичного простору планети, закономірності взаємодії держав та інших геополітичних об'єктів між собою, залежності розвитку геополітичних систем від факторів географічного середовища тощо.
2. Геополітика *прикладна*, що виробляє принципові рекомендації щодо генеральної лінії поведінки держав чи їхніх груп на світовій арені, а також щодо внутрішньої політики держави в окремих її регіонах тощо.

Геополітику також можуть поділяти на доктринально-нормативну і оціночно-концептуальну.

При аналізі геополітики окремої держави вважають за доцільне виділяти *зовнішню* (формулювання стратегічних напрямів оптимальної зовнішньої політики держави, розробка тактичних прийомів проведення політики, спрямованої на забезпечення національної безпеки і задоволення геополітичних інтересів держави тощо) та *внутрішню* геополітику (вироблення стратегічних засад ефективної регіональної політики, вивчення просторових аспектів взаємодії політичних партій і рухів, етнічних, релігійних спільнот тощо).

Окремо виділяють *геостратегію* як напрям наукової геополітики, що займається розробкою

довгострокових стратегічних цілей, напрямів і принципів зовнішньої політики держави у світовому геопросторі. З прикладної точки зору під геостратегією розуміють сукупність провідних напрямів зовнішньої політики держави на міжнародній арені.

Перспективним напрямом досліджень нині вважається *цивілізаційна геополітика*, що досліджує насамперед культурно-цивілізаційні коди та їх вплив на геополітику відповідних держав. Під цивілізаційними (культурно-цивілізаційними) кодами зазвичай розуміють сукупність стійких культурних, етнічних і релігійних та інших соціокультурних ознак, притаманних населенню певної цивілізації, які великою мірою визначають особливості політичного, економічного, соціального життя і зовнішньої політики держав певної цивілізації [3].

Пропонується така структура геополітики, як міждисциплінарної наукової дисципліни (при цьому слід зазначити, що серед вчених існують великі розбіжності в трактуванні структури геополітики, і окремі структурні складові геополітики перебувають лише в стадії свого формування):

I. Загальні геополітичні дисципліни.

Загальна теорія геополітики вивчає й аналізує основні теорії, концепції, гіпотези, закони геополітики, розробляє й удосконалює наукову термінологію. Виробляються також нові методологічні принципи і комплекси методів геополітичних досліджень.

Історична геополітика, що виникла на стику історії й геополітики, покликана займатися дослідженням історичних аспектів формування і розвитку геопросторової політичної структури світу, геополітичних регіонів, взаємодії держав тощо. Нині історична геополітика представлена насамперед численними працями, присвяченими вивченню в історичній ретроспективі просторового розвитку окремих держав, їх стратегій у географічному просторі, векторів зовнішньої політики тощо.

II. “Галузеві” геополітичні дисципліни. Наукові дисципліни другого блоку мають своїм завданням дослідження функціонування і взаємодії окремих компонентів (або їх сполучень) у геопросторових політичних системах різних ієрархічних рангів. Більшість “галузевих” геополітичних дисциплін переживають нині період свого становлення, розробляється методологія досліджень, створюється термінологія. До них належать, зокрема:

- *“природна” геополітика*, що досліджує вплив фізико-географічного положення,

природних умов та ресурсів держав світу на їх внутрішню та зовнішню політику, особливості політики держав щодо здобуття та утримання контролю над різноманітними природними ресурсами;

- *військова геополітика*, яка вивчає вплив військових потенціалів держав на їх зовнішню політику, просторові аспекти взаємодії держав світу у військовій сфері, утворення і взаємодію військово-політичних угруповань на міжнародній арені тощо; досліджуються також геопросторові моменти воєнних доктрин і стратегій держав світу, вплив геополітики держав на виникнення і перебіг війн, особливості ведення воєнних дій в умовах різних географічних просторів, а також територіальні аспекти виникнення і розвитку локальних воєнно-політичних конфліктів;
- *соціальна геополітика* (соціогеополітика), що виявляє вплив просторових соціальних структур та процесів у державах світу на їх політику у внутрішньому геопросторі та на міжнародній арені, вивчає особливості державної геополітики щодо окремих соціальних спільнот тощо;
- *демографічна геополітика* (демогеополітика), яка досліджує вплив демографічної ситуації в державі на її зовнішню та внутрішню геополітику, особливості державної геополітики щодо територіальних спільнот населення в різних країнах світу тощо;
- *етнічна геополітика* (етногеополітика), що вивчає просторові політичні взаємовідносини держав, міжнародних організацій, політичних партій, рухів з етнічними спільнотами, а також етнічних спільнот між собою, зумовлених сукупним впливом геопросторових факторів;
- *релігійна геополітика*, яка досліджує дію релігійних чинників на формування ідейних засад геополітики держави, її геостратегію, аналізує просторові аспекти політичної діяльності на міжнародній арені транснаціональних релігійних акторів тощо;
- *електоральна геополітика*, що досліджує вплив електоральних процесів на зовнішню політику держави, особливості внутрішньої політики держав світу щодо організації та проведення виборів в окремих регіонах тощо;
- *геополітика політичних партій і рухів*, яка вивчає стратегію й тактику окремих полі-

тичних сил, насамперед у внутрішньополітичному житті держав, а також на міжнародній арені.

III. Комплексні геополітичні дисципліни. Дисципліни даного блоку досліджують насамперед геопросторові політичні системи різних рівнів, процеси взаємодії геополітичних акторів у їх межах, а також систем між собою. До них належать:

- *глобальна (світова) геополітика*;
- *геополітичне регіоназнавство* (на наддержавному рівні);
- *державна (етатична) геополітика*;
- *внутрішньодержавне геополітичне регіоназнавство*;
- *геополітика Світового океану* (а також комплексні геополітичні дослідження окремих акваторій).

IV. Прикладні геополітичні дисципліни. Дисципліни четвертого блоку лише формуються, проте очевидно є їх корисність для розвитку суспільства.

Аналітична геополітика проводить аналіз геополітичних процесів на міжнародній арені, основоположних факторів, що впливають на зовнішню політику держав та інших акторів у світовому геополітичному просторі.

“Конструктивна” геополітика розробляє рекомендації щодо стратегії зовнішньої політики держави на різних ієрархічних рівнях геополітичної організації світу (у такому випадку вона фактично виступає як геостратегія). Для забезпечення потреб внутрішньої геополітики особливо важливим є вироблення науково обґрунтованих заходів регіональної політики.

Прогностична геополітика розробляє найімовірніші сценарії дій на міжнародній арені провідних геополітичних акторів, виявляє тенденції у розвитку зовнішньої політики держав, їх взаємодії тощо.

Із “стикових” міждисциплінарних наук перспективною нині є *геоекономіка*, що досліджує геопросторові економічні системи різних рівнів, процеси їх взаємодії всередині держав та на міжнародній арені.

На стику геополітики з геоекологією формується *політична геоекологія*, що досліджує політичні аспекти просторових процесів взаємодії між суспільством і природою на різних ієрархічних рівнях, вплив політичних процесів на геоекологічну ситуацію в окремих країнах і регіонах тощо.

Пропонується також виокремлення *політичної геокультурології*, що має досліджувати вплив різноманітних географічних факторів на формуван-

ня політичної культури населення територіально-політичних систем, просторові процеси розвитку політичної культури окремих соціальних, етнічних, релігійних груп, їх взаємодії в державах і регіонах.

Геополітика як наука пройшла відносно короткий, проте сповнений драматичних подій шлях. До того ж, геополітичні ідеї виникали ще в давні часи, розвивалися, взаємодіяли, змінювалися іншими тощо. Тому така наукова дисципліна, як *історія геополітики*, цілком має право на існування.

Особливо органічно геополітика споріднена з політичною географією. Як і геополітика, політична географія знаходиться на стику географічних і політичних наук. Тому виникає питання щодо їх розмежування. Ще німецький класик геополітики і політичної географії К. Хаусхофер зазначав, що “політична географія розглядає державу з погляду простору, а геополітика — простір з погляду держави” [9]. Згідно з сучасною інтерпретацією такого підходу політична географія вивчає територіальні політичні системи (у тому числі держави) як насамперед географічні утворення, а геополітика вивчає держави та їх системи як утворення політичні. Політична географія як наука головну увагу акцентує на вивченні географічного середовища та його впливу на політику держави, а геополітика як наука — на активному використанні політикою факторів фізичного середовища і впливу на нього в інтересах воєнно-політичної, економічної та екологічної безпеки держави.

Переважає більшість конкретних об’єктів досліджень геополітики і політичної географії ті ж самі — геопросторові політичні системи різних ієрархічних рівнів. Однак політична географія не вивчає геополітичні “осі”, “лінії”, “дуги”, “трикутники” тощо. Суттєво різняться предметні сфери цих наук. Політична географія зосереджує увагу насамперед на дослідженні геопросторової організації політичного життя суспільства, просторових структур політичних сил, взаємозв’язків між компонентами геопросторових політичних

систем тощо. Геополітика ж досліджує насамперед функціонування світової геополітичної системи, тенденції її розвитку, процеси взаємодії держав та інших геополітичних сил на міжнародній арені, просторові аспекти зовнішньої та внутрішньої політики держав тощо. Тому вважаємо доцільним погодитися з думкою українського вченого О. І. Шаблія, що політична географія у своєму предметі має головним просторовий аспект, а геополітика — функціональний (діяльнісний) [10]. Щодо генетичного підходу, то він, на нашу думку, притаманний як геополітичним, так і політико-географічним дослідженням.

Отже, геополітика як наука має багато спільних об’єктів з політичною географією, проте володіє власним широким предметним полем для досліджень. Триває подальший розвиток наукової геополітики, її методологічних засад, формування нових структурних складових.

Література

1. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: Учебник. — М.: Логос, 2003. — 432 с.
2. *Геополітика*: Підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
3. Дєргачєв В. А. Геополитика: Учебник. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. — 526 с.
4. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
5. Нартєв Н. А., Нартєв В. Н. Геополитика: Учебник. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2007. — 527 с.
6. Олійник Я., Степаненко А. Науковий статус геополітики // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. Праць: В 3 т. — К., Луцьк, 2000. — Т. 3. — С. 121–125.
7. Плєшаков К. В. Геополітика в світє глобальних перємен // *Международ. жизнь.* — 1994. — № 10. — С. 30–39.
8. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Инфра-М, 2000. — 269 с.
9. Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет / Пер. с нем. — М.: Мысль, 2001. — 426 с.
10. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. — Львів: ЛНУ, 2001. — 744 с.

Геополітика є міждисциплінарною наукою, що вивчає процеси виникнення, трансформації, функціонування і взаємодії геопросторових політичних систем різних ієрархічних рівнів і розробляє прогнози їх розвитку. У структурі геополітики пропонується виокремлювати загальні, “галузєві”, комплексні та прикладні дисципліни. Геополітика як наука органічно взаємопов’язана з політичною географією.

Геополитика является междисциплинарной наукой, которая изучает процессы возникновения, трансформации, функционирования и взаимодействия геопросторанных политических систем разных иерархических уровней и разраба-

тывает прогнозы их развития. В структуре геополитики предложено выделять общие, "отраслевые", комплексные и прикладные. Геополитика как наука органично взаимосвязана с политической географией.

Geopolitics is an interdisciplinary science which investigates processes of evolvement, transformation, functioning and interaction of geospace political systems of different hierarchical levels and elaborates forecasts of their evolution. The author proposes to distinguish general, "branch", complex and applied disciplines in the structure of geopolitics. Geopolitics as a science is pertinently interlinked with political geography.

Надійшла 22 жовтня 2010 р.